

ՀԱՅՈՐ ԻԹ

1891

ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ

Մ Ի Ս Ա Կ Ա Ն

ԿԱՄ ՏԵՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՄԻՆԵԱՅ ԱՇԽԱՐՀԻՆ

ՄԵՐՁԱՒՈՐ նոր տարւոյ մէջ կը հրատարակուի ի մամոյց Ուխտիս Մխիթարայ՝ և բազմավաստակ Հ. ՂԵՒՈՆԻ Վարդապետի ԱԼԻՇԱՆ արգէն ծանուցուած ու իրաւացի անհամբեր յուսով սպասուած՝ մեր հայրենի աշխարհի վերաբերեալ՝ աշխարհագրական -- պատմական -- հնագիտական նոր երկասիրութիւն մ'ալ:

Այս հետաքննական ընդարձակ գրութիւն խորագիրն է ՄԻՍԱԿԱՆ կամ՝ ցեղագիր Միւնեաց աշխարհի. իր նախընթաց Շիրակ, Սիսուռն ու Այրարատ հատորոց հաւասար հմտութեամբ, մանր ու անխոնջ քննութեամբ և օրինակելի ջանքով երկասիրուած, ու անոնց նման զարդարուած աշխարհացոյց քարտիսիւ, բազմաթիւ ընտիր պատկերաք, գունաւոր մանրանկարներով և նմանահանութեամբք, Համառօտ ըսեմք, ինչպէս մատենագրական ոճովն, այսպէս նաև նիւթական շքեղ տպագրութեամբ՝ Հեղինակին և Ազգիս մեծ պատիւ ընող աշխատասիրութիւն մ'է, -- վաթսուէ աւելի մեծ քառաձալ թերթերէ պիտի ձեւանայ ամբողջ գրութեմը:

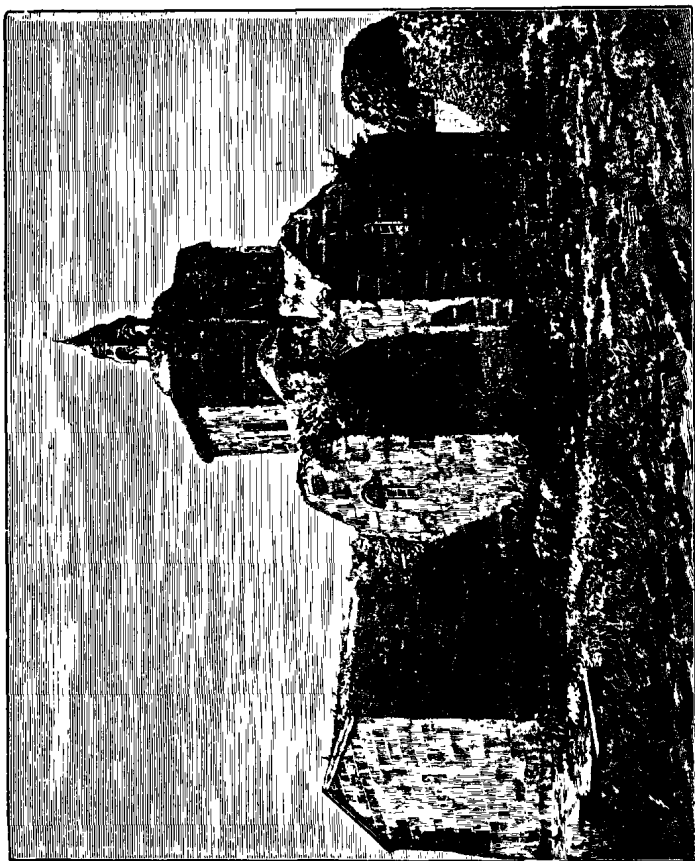
Հիմկու հիմայ, իբրու ճաշակ մը եւեթ գրութեան ոճոյն և տըպագրութեան, կը համառօտենք յառաջին թերթիցն հետեւեալ աշխարհագրական և պատմական տեղեկութիւններն:

ՏՈՅԿԱԿԱՆ սեփական կերպարանք՝ Այրարատեան բնաշխարհէն զատ, ուրիշ չտեղ այնչափ ճշգրիտ չեն երևնար յերկրի Հայոց՝ որպէս ի Սիսական աշխարհի. վասն զի Թէպէտ Տուրուբերան աւելի կեդրոն է և ձփն աղգային յիշատակօք, այլ Սիւնիք յամուսպոյն իմն երեցած են ի պահպանութիւն աղգային ոգւոյ և աւանդից, ունելով բազմաթիւ նշխարս և արձանս նախնեաց, գրաւորս և անգիր. և զարմանային այն է՝ որ Հին ժամանակներն մինչ այնչափ սերտիւ յարուած չէին երևնար ազգին համաշխարհական վարչութեան հետ, ամբողջն պահէր են զոգի աղգային. որոյ պատճառն անշուշտ բնակչաց ազատասէր բնաւորութիւնն եղած է, և նաև քաջութեան կորով, որով երկար ատեն գեմ կեցան օտարաց բռնութեան, օժանդակուելով երկրին գիրքէն ու բնական հաստուածէն ալ, ինչպէս ընթերցողք պիտի տեսնեն մեր յառաջ բերած բնական և պատմական ծանօթութիւններէն, և որոց զխաւորն այն է, որ երբ Արշակունեաց տիրած երկրէն վաղուց արգէն խափանուած էր Հին Հայկազանց անունն և իշխանութիւն, և Արշակունի հարստութեան վերնալէն ետքն ալ, միայն իշխանք Սիւնեաց՝ Հայկազունք կը կոչուին Բագրատունեաց ժամանակ, ինչպէս անոնցմէ յառաջ ու ետքը, Այսրաստէն զատ նուազ նշանակութիւն չունի և այն, որ աշխարհագրական գրիւքն օտարխառն իմն կը սեպուի Սիւնեաց երկիրը. զի Թէպէտ մէկ կողմէն փարուած է Այրարատ և Վասպուրական հայկական հարազատ գաւառաց հետ, այլ ուրիշ կողմանէ՝ յալլալեղուաց և ի կիսահայոց, եթէ մարթ է այսպէս կոչել զանոնք, որպիսիք են Ուտիայիք ի հիւսիսոյ, Արցախայիք յարեւելից, և ի հարաւոյ՝ մարազաքսացիք. Թողունք վրախառն Գուգարաց մերձաւորութիւնը:

Մեր Հին աշխարհագիրն աւելի պարզապէս ուղեւորն նկատել Սիսական աշխարհին գիրքը, զՍիւնիս այսպէս համառօտիւ կը սահմանագրէ. — «Յելից կայ Այրարատոյ, ընդ մէջ Երասխայ և Արցախայ»: Եւ յերաւի, Այրարատ բնաշխարհի հետ Սիւնեաց աշխարհը զօգեալ է յարեւմտից, հաւասար ի հիւսիսային ծագաց մինչև ցհարաւայինս. այսինքն ի վարաժնունեաց մինչև ցհարուր և ցոտն Մասեաց, այդ երկուքին մէջ անջրպետ ունենալով Գեղամայ ծովեղէր արեւմտեան լեռանց պարը, և անոր հարաւակողման Վայոց ձորոյ լեւրինքը. զորովք քերելով Երասխ կը բոլորէ կը պատէ զամենայն զհարաւ-արեւմտեան և զհարաւային սահմանս Սիւնեաց, որոշելով զայնս ի Վասպուրական և յԱտրպատական Հայոց, մինչև Խիւսաֆերիյն անուանի կամուրջն, և մինչև ի ստորոտս լեռանց կամ բարձրաւանդակին, որ կը զատէ իր օժանդակներով ու Վուր գետով, ու բաժնելով յԱրցախայ կը ձևացնէ աշխարհին արեւելեան սահմանը. Թէպէտ և այս մասին սահմանագիծը որոշ չէ, նոյնպէս և ոչ քաղաքական վարչութիւնը, որով Արցախ՝ կցորդաբար կոչուած է նաև Փոքր Սիւնիք: — Սիւնեաց աշխարհին հիւսիսակողմը անձուկ է, զոր կը փակեն յարեւելից հիւսիսոյ, Ուտիայիք և Այրարատ յարեւմտից հիւսիսոյ. որոց հետ կու գան կը խառնուին Գուգարաց աշխարհին արեւելեան հարաւային եզերքն:

Սիւնեաց արեւմտեան կողման սահման գնելով զԵրասխ, հետը միաւորացինք նաև Դաւաճուանի գաւառը, որ առ նախնեօք երբեմն, մանաւանդ թէ յաճախ, Վասպուրականի մասն կը սեպուէր. և այն պատճառաւ՝ երկուց աշխարհաց տիրապետողաց մէջ սաստիկ վեճք և հակառակութիւնք եղան. այլ ըստ բնական գրիցն՝ Սիւնեաց կը վերաբերի այն, մեծ գետոյն այժմեան ընթացիցն համեմատ, որ Թերեւա յա.

առջին ժամանակ աւելի մերձաւոր էր յայլ գաւառս աշխարհին, և յաջողմանէ
գաւառս կը Թողոյր Նախճաւան գաւառը:

Առնեղ: — Ս. Գրիգոր վանք.

Սիւնեաց աշխարհը իրարմէ որիչ երկու մասունք ունի. մին Հիւսիսային՝ անձուկ
և բարձր. Գեղամայ Մովսէս տաշա՛ը՝ կամ չորս կողմը պատուղ հարթ երկիրը. և այդ
ծովն ելծէ ոչ զկէս, գէթ երրորդ մասը կը գրաւէ. և ամէն կողմանէ շրջապատեալ է

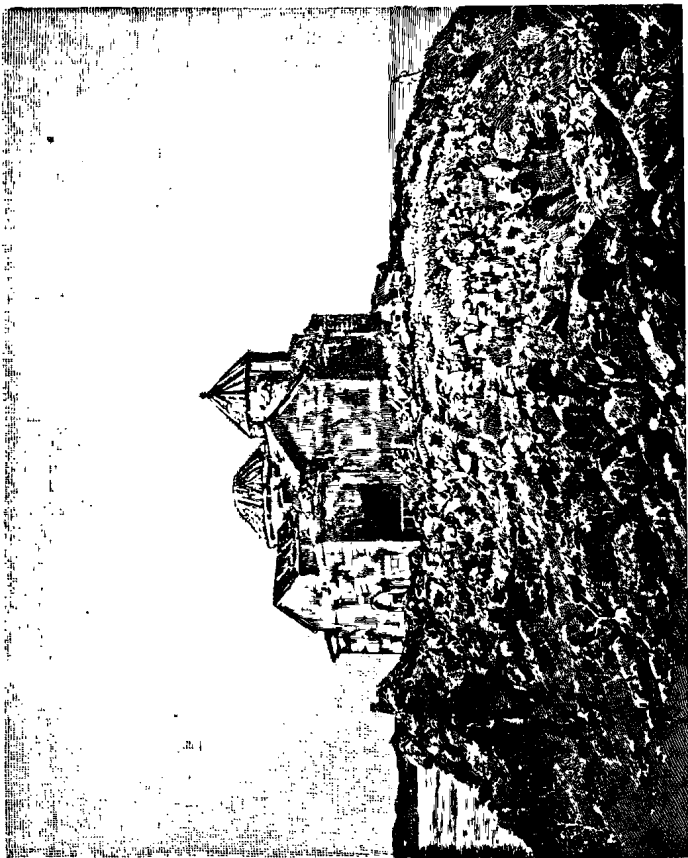
լերանց՝ կ'ընդունի յինքն գետակս, անհաղորդ մնալով երկրին ուրիշ մասանց և գետոց, և միայն ի միոյ ծայրէ արձակելով զառուն Զէնկի, որ և Հրադգան գետ Այրարատայ. և որովհետեւ բնական դիրքովը այսպէս զատուած է Սիւնեաց աշխարհին մեծ զանգուածէն, մինչև առանձինն իսկ Երկիր կամ Սլխարմ Գեղամայ կոչուիլ, անոր բնական նկարագրին տեղագրութիւնն ըրած ենք Գեղաբունեաց կամ Սոթից գաւառաց վրայ խօսած ատենին: Իսկ երկրորդ է մեծագոյն մասն Սիւնեաց աշխարհին է հարաւայինն, որ կ'ընայ ընդ մէջ Երասխայ, և աշխարհաց Վասպուրականի և Արցախոյ, ձուլած և իմն ձգուած ի Հս. Մ. ընդ Հր. Նլ. իբրու հարիւր մղոն ընդ երկայն և եռթանասուն ընդ լայն:

• •

Սիւնեաց աշխարհին բնակութեան, որով և պատմութեանն սկզբնաւորութիւնն, մեր պատմաց աւանդութեամբ՝ գրեթէ անտարակուսելի կերպով, Հայկայ զարմերէն յառաջ եկած է. և թէպէտ ուրիշ տոհմեր ալ խառնուած են անոնց հետ, ու երկրին այս կամ այն կողմը գրաւած, բայց միշտ՝ մանաւանդ իններորդ և տասներորդ դարուց մէջ կատարուած ազգային իշխանութեանց վերանորոգութեան ատեն, Հայկական տոհմը հռչակուած է աշխարհին: Մովսէս Խորենացի, և իրեն հետեւելով նաև այլք՝ հինգերորդ ի Հայկայ արու գաւակ կամ շէտ կը գնեն զՍիսակ, որոյ անուամբ կոչուած է Սիւնեաց աշխարհ. « զայր սեգ և անձնեայ, բարեգեղ, կորովաբան և գեղեցկագէղն »: որոյ հայրն Գեղամ « Սմա՛ զմեծ մասն ընչից իւրոց առեալ, և ծառայս՝ անձինս բազումս, սահմանն հասանէ նմա ժառանգութեան՝ ի Մովէն (Գեղամայ) ընդ արեւելս մինչև ցգաշտ մի, ուր գետն Երասխ հատեալ զբարանձաւ լերանց՝ անցանէ ընդ իոթսմն ձիգս և նեղս, ահագին գրգռմամբ իշանէ ի գաշտն: Աստ բնակեալ Սիսակ՝ ընու շինութեամբ զսահմանն բնակութեան իւրոյ. և զաշխարհն կոչէ իւրով անուամբն Սիսիիք: » այլ Պարսք յատկագոյն եւս Սիսական կոչեն: Եւ յիւրախ, յստակագոյն և բնական էր ի Սիսակայ՝ Սիսական կոչումն, ինչպէս ոչ Պարսիք եւեթ, այլ և յետ նոցա Արարացիք եւս Սիսիսան կը կոչէին. յորմէ անբնական ու անյարմար է Սիսեաց անուան ածանցումը. ուստի և հաւանական ու ալ աւելի ընդունելի է ինձ միւս պատմաց ոմանց ի մերոցն ի մէջ ըբրած աւանդութիւնն, թէ Սիսեաց անուամբ նահապետ մի եղած ըլլայ, յորմէ Սիսիիք գրականք Սիւնեաց. և թերեւս նաև անունն, Գեղամայ ծովուն Սեւան, և ի վերջոյս Սիսիիք՝ իբր Սեւանիք:

Հարկ էր որ ստուգապէս նշանաւոր մէկն ըլլար նահապետն Սեւուկ, կամ ուրիշով որ ուստի Սիւնեաց անուն կ'ածանցի, որպէս զի սովորաբար նոյն անուամբ կոչուի և աշխարհն ի համօրէն ազգայնոց մերոց՝ ի սկզբանց և այսր. և երկրորդ նորոգման ատենն ալ՝ նոյն անուամբ ծանօթանալ և գրուիլ ի Յունաց ժամանակին՝ Սիսնիս, Σισίης. բայց թէ՛ իրենց և թէ՛ լատին հին հնչիւնակաց անծանօթ էին այդ երկու անուանք. և ոչ միայն առ նոսա, այլ և ոչ ազգիս պետութեան հնագոյն յշտականարանց մէջ կը յիշուին Սիւնիք, գրեթէ ոչ յառաջ քան զՌուս քրիստոնէութեան: Կորին՝ մի յաւաքին մատենագրաց մերոց՝ Սիսնական աշխարհն կը կոչէ զայս երկիր. յետինք՝ Սիսական աշխարհ, և Կազանկատուցի՝ հանգերձ բնակչքն Սիսնաստնիք:

Մակեդոնացւոց աշխարհակալութենէն ետքը՝ Պարթեւազանց ձեռքով կառուարուած ազգիս առաջին վերանորոգութեանն ատեն Սիսակեանց նաճագետն ոչ միայն

Հայր Բովնաննափանք.

Հայաստանի տրեւելեան մասին կողմնակալ գրուեցաւ, այլ և նոյն ցեղէն « Սոսաննուանի և քաջ կարգեցաւ ի Պարթեւէն Վազարշակայ կողմնակալ, բիւրաւոր »*:

* Մովս. Խորենացի Բ. 8:

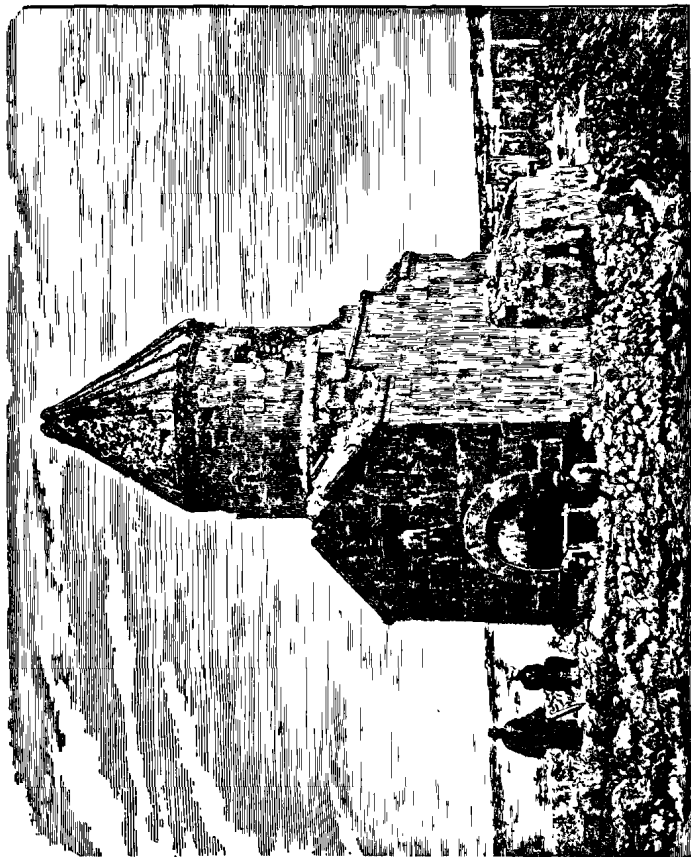
Անունս Արամ՝ քաջ ծանօթ է արևելեան պատմիչաց, և ի մերոց՝ ի Կաղանկատացւոյն և այսր, որք նոյն անուամբ կ'իմանան և կը նշանակեն Նրասխայ և Կուրի միւ ջագերոր, և աւելի կերպով մը գերկոսին աշխարհս Հայոց զԱրցախ և զԱւսի. այլ ընդարձակօրէն կը տարածի նաև Սիւնեաց արևելեան մասին վրայ, որուն կը յարմարէր ըլլալ բիւրաւոր կողմնակալ. ինչպէս Սիւնեաց նահապետն՝ Հայոց արևելեան զորաբանակին գլուխն էր, երկու բիւր մարտիկ զորաց գունդ գրեթէ միայն իւր աշխարհէն հաւաքելով:

Թեպէտ ի Վաղարշակայ և յայլոց այսպէս կարգի գրուած և սահմանուած, սակայն կ'երևի թէ Սիւնիք՝ Հայոց ուրիշ տոհմից և պետական իշխանութեան հետ սերտ յարաբերութիւն մը չունէին, մինչև Տրդատայ ժամանակ. և իրեն ատենն ալ և յետոյ՝ յաճախ առանձնութիւն մը, կամ ապստամբութեամբ և ինքնակացութեամբ, և կամ ուրիշ գրացի ազգաց հետ միաբանելով, առաւել բերումն և հպտակութիւն ցուցնելով Պարսից՝ տիրապետաց Ասիոյ, պատմութեան ծանօթագոյն ժամանակները. իրենց նախնոյն Սիսակայ նման սեզ ընաւորութիւն ունենալով, որով և կորովութիւն և քաջութիւն. զոր ոչ միայն պատմութիւնն լուսեային կը ծանուցանէ, այլ և յայտնի խօսքերով նաև գրիչք մեր. յորս երիցագոյնն Կորիւն՝ զագանախո, վայրենագոյն, քիշաղարարոյ կը կոչէ զսահմանս Սիւնեաց. « և ի նոցունց իսկ ի վայրենեացն՝ եպիսկոպոսս տեսուչս եկեղեցւոյն Սիւնեաց կարգել, որոյ անունս կոչէր Անանիոս »: Երբևէ մարդիկներէն ոչ ինչ ընդհատ՝ պատմութեանց մէջ մեծոգիք և վեհադուք կը փայլին և կանայց Սիւնեաց, պետպա չքնաղ և վսեմական կերպարանօք, առաւել քան յայլ աշխարհս Հայոց. ինչպէս ճարտարաբան աշխարհածուհիքն Սանակիա և իհիշեղ, մուսայասարաս կուսանն Սանակադուխտ՝ քոր մեծին Ստեփանոսի Սիւնեցւոյ. Վահանայ Գողթնեցւոյն քոյրը, կամ ով որ է երգահանն ի պատիւ նորա յօրինուած Զարմանակի շարականին. հրաշագեղէն և յրանժոյգ Շահնազուխտ. վկայաշնորհն Շուշանն կին Աշոտոյ որդւոյ Փիլիպպէի, որ ամենալաքեղ յուզարկաւորութիւն ըրաւ իր երկանը. իսկ ինքն, աւանդ, առաքինօրէն ժուժկալութեամբ բանտարգել մեռեալ ի Գուլին, բացընկեցիկ կ'ըլլար. — և ի տէրն Սիւնեաց պառուսաստ զոգւեալ՝ Սոփիա, Գերենկանն Արծրունւոյ դուստրը, որ գիտցաւ պատշաճեցուցանել զակն գերափայլ ի կապիճ մատանւոյ հրաշակերտից Վայոց ձորոյ. — Աշոտոյ դուստրը՝ Մարիամ տիկին, մայր քաջաց և առաքինեաց. — և մինչև իսկ զժպտունին սպանիչ Ստեփանոսի մեծի քերդողի, որ սեւաշուք նշուլիքն և ինքնադատ ապաշաւանօք սոսկումն կ'ազգէ, ապա և զարմացումն...

* *

Տասուերկու գաւառ կու տան Սիւնեաց աշխարհի մեր ամեն պատմիչք և աշխարհագիրք. յորս հնագոյնն (Յորենացի) արևմտեան սահմաններէն կը սկսի թուել և նշանակել. իսկ Որբէլեան՝ որ իր ժամանակին նորագոյն անուանքը հիներուն հետ կը զուգաւորէ, ի գլխաւորէն՝ կամ աշխարհին մէջ տեղն եղած իշխանականէն սկսելով, այսպէս կը կարգաբանէ. « Գաւառս ունի երկոտասան. Աւաթինն՝ որ ունի զբուն գահ իշխանացն և հայրապետաց՝ ՄՂՈՒԿ գաւառ, անուանեալ ի Մղկայ գաւառապետէ: Բ. ՎՍՅՈՑ ՁՈՐ, որ ի հասարակական գիպումսն ողբոց և աշխարանաց՝ կոչեցաւ Վայոց Ձոր: Գ. ԳԵՂԱՌԱՌԻՆ, որ ի Հայկեան Գեղամայ

կոչեցաւ Գեղարքունի: Դ. ՍՏԹԻՑ ԳԱՆԱՌ, որ սակս հանապազորդեան բքոց և
 դառնաշունչ օգոցն՝ կոչեցաւ Սոթք: Ե. ԱՂԱՀԻՔ գաւառ, որ այժմ՝ կոչի Գաշա.

Նորատուշ. — Ս. Գր. Լուսատուրիւ եկեղեցի.

քաղ. խոժոռարեղդ: Ջ. ՀԱՐԱՆԻ գաւառ: Է. ԲԱՂՔ գաւառ, որ այժմ՝ կոչի Սձեն,
 որ է Բազախայ անուանեցաւ: Ը. ԿՈՎՍԱԿԱՆ գաւառ, որ այժմ՝ Գրնամ կոչեն:
 Թ. ԱՐԵՒԻՔ գաւառ, որ այժմ՝ կոչի Դաշուոն և Մեղրի: Ժ. ՉՈՐՔ գաւառ, որ

ունի զանազան ժողովուրդներ, որ այժմ կոչի կապան: ԺԱ. ԵՐԱՅԱՑ ԳԱԼԱՌ
և ԳՈՂԹՆ: ԺԲ. ՃԱՆՈՒՄ ԳԱԼԱՌ որ և ԶՈՐ որ Շահապետ կոչի: Ահա այսպիսի են
գալառք երկոտասանք գլխաւորք Սիւնեաց, Բայց այլ եւս ունի գալառա յոլով՝ զոր
սէյրեցան: և որ փոխեալ են անուանք սոցա, և որ յայլ գալառա ըստանեալ են)),

Ալէկ կ'ընէ պատմիչն զայս ծանուցանելով. բայց լաւագոյն եւս էր եթէ մեզ
աւանդած ըլլար նաև ուրիշ առանձին գալառներուն փոփոխեալ անուանքն և
արոհմունք, և զոր ճիշդ չգիտնալով՝ տարակոտական կը մնան մեզ երկոտասան
հին գալառաց ամանց սահմանք: Դժուարին չէր որ մի և նոյն գալառք այլ և
այլ անուններ ունենան, ինչպէս Վայոց ձորն՝ նաև Եղեգնեաց ձոր կոչուած է.
կամ մի և նոյն գալառք՝ կրնար երկու ծանօթ մասունք ըստմունքի, ինչպէս Ճահուկն
և Շահապետք. այլ երբ երկուց գալառաց մասունք՝ մի և նոյն նոր անուամբ
կոչուին, շփոթութիւն կրնայ յառաջ գալ, որով դժուարին՝ մանաւանդ թէ
անկարելի կ'ըլլայ ճշգրէ հին պատմական գալառաց անուանքը. մանաւանդ զի առ
հինսն յիշուած երկոտասանէն զատ, քառասունի չափ Սիւնեաց գալառաց ա-
նուանք կան առ միջին և յետին գրիչս մեր:...

• •

Ըսինք յառաջ որ թէպէտ ստոյգ է Սիւնեաց երկրի բնակութեան սկզբնաւո-
րութիւնը, մանաւանդ Սեւանայ ծովուն շրջան կողմն գրաւող տափին վրայ, բայց
սէ նոյնպէս հաւատի՝ աշխարհին մեծի մասին, և ոչ գէպք և անցք երաց տեղւոյն,
գրեթէ մինն ցվերին գար իշխանութեան Արշակունեաց. անանկ որ յետ երկուց
նախահարց աղբին, Սիսակայ և Աւանայ, առաջին նահապետ կամ նախարար կը
յիշուի, Գրիստոսի երկրորդ գարուն կիսուն, Բակոյն՝ առ Տիրանաւ Ա. որոյ չքնա-
ղագեղ հարսն՝ զԵպիֆանի, ի ժամու ընթերցան ամն ի բազմականէն՝ Տրդատ Բագ-
րատունի « յիւրն քարէաց ի բազմականն... և զբարձակիցսն ի բազմականացն ի
բաց պուղեաց... և այնպէս յիւր վանսն եկեալ, իսկոյն ի ձի ելեալ հանդերձ
հարձիւն ի Սպեր գնաց », Դար ու կէս ետքը, ի սկիզբն չորրորդին, Հայաստան
աշխարհի քրիստոսական սուրբ կրօնիւք լուսաւորութեան ժամանակ, ընդ Սրբոյն
Գրիգորի ի Կեսարիա զրկուած իշխանաց հետ՝ առանց անուան ի կարգի վերտասանիցն
կը յիշուի յԱգաթանգեղոսէ ըստ մեր օրինակաց՝ իշխանն Սիսակեաց... որ ի գարձին ի
Կեսարիոյ՝ անոնցմէ քաջերուն հետ հաւասար Տարոնոյ քրմաց և անոնց առաջնորդին
Արժանայ գէմ արիաքար նահատակեցաւ ի պատերազմունս. և Հաշտենից գասալք՝
այլ գոռ իշխան Խորձէսն, որ կը խրոխտայր իր վրայ, « հարեալ միշտին զսաղաւարտն՝
և կտրեալ զնա ի զօրացն, փախստական արար... և հանեալ հանդեպ Կննակեան
վանուցն՝ մղեալ ընկէց յերկվարէն. և իջեալ՝ դանակաւ կտրեաց զգլուխ նորա »:
Նա ինքն՝ իբրև առաջնորդ բանակին, քրմապետաց սպանմանէն ետքը՝ պատերազմին
խաղաղութեան փոքր հնչեցուց. Գանի մի տարի վրան անցնելէն ետքը՝ ի գարձին ի
Հեռովայն նոյն տեղուանքը ի Կուսառ հասնելով, արքունի բանակին և Սրբոյն Գրիգորի
հետ, իր հրամանաւ Սիւնեաց իշխանն կանգնեց հոն թալ մեծ, որոյ առաջի երկրպագու-
թեան պաշտօն մատուցին. և երբ Գեղուհոնի հիւսիսական հէնք հոն հասան և

* Զենոք Գրակ, ի Պատմ. Տարեցոյ:

յարձակեցան, Տրդատ Թագաւոր իր բանակին աջ Թեւը այս իշխանին կը յանձնէր, որով զարկաւ խորտակեց զՀոնս, և անոնց աջ գնդին Թեւապետը հրաւիրեց ի մէնս»

Երկաթաբեր — Բնակարանային.

մարա, ու նախ սպաննելով իրարու երիվարքը, շերտերէն զոյգ ի վայր անկան և բուռն հարին զմիմեանց... և աշագարեալ նստաւ (Սիւնեցիք) ի վերայ (այլոյ երիվարի), և գարձեալ՝ կարեաց զգլուխ նորա, ձգեալ ի մախազն և գարձաւ և:

Ու երկրորդ օրը, երբ կրկին բանակք միասնաբար իրարու հետ զարնուեցան, Ծոփաց իշխանը նեղն իշնելով՝ յօգնութիւն կը կանչէր զՍիւնեին. « Եւ նորա հասեալ որպէս զարագութիւն արծուի՝ հալածեաց զարսն ի նմանէ », — Սա խնդրեց և ընդունեցաւ ի Ս. Գրիգորէ Ասորի վարդապետ մը և ուսուցիչ, քրիստոնէական օրինաց. որոյ հետ « մեծաւ ուրախութեամբ եկն յաշխարհ իւր, և զամենայն ընտանիս իւր մկրտեաց աւազանին լուսաւորութեամբ, և կործանեաց զամենայն բազինս կռօցն, և դարձոյց զաշխարհն ամենայն ի քրիստոնէութիւն », իսկ երբ քարոզութեամբ հոն հասաւ մեծն Գրիգոր, « ընդ առաջ ելեալ մեծ նախարարն Սիւնի, բերեալ յաշխարհ և ի տուն իւր. և մեծածախ ընծայիւք և արքունական պատարագօք պատուէ զնա, և շրջեցուցեալ ընդ գաւառսն ամենայն՝ հաստատէ ի հաւատս. և ի պատշաճաւոր տեղիս շինէ եկեղեցիս, և կանգնէ զնշանն տէրունի », ու ազգային առաջնորդ մը ինքզինով, ընդունեցաւ ի նմանէ ի Վաղարշապատ զԳրիգորիս ոմն աշակերտ իւր. « ի ամենայն հետողութեամբ, երկրասարդ հասակաւ... տանել վիճակեցուցանել յեպիսկոպոսութիւն աշխարհիս Սիւնեաց. աստանօր սկիզբն եղեւ եպիսկոպոսութեանն Սիւնեաց », Յաւալի է որ պատմիչք մեր այսպիսի քաջ և մեծա-հաւատ նախարարի անունն մեզ աւանդած չեն... »

Զէ թէ իրեն հետեող, այլ ամենեւին օտար երեցան Սիւնեաց իշխանք մեծին Տրդատայ կենաց վերջի տարիները. ինչուան Սասանեան Շապուր սադրանօք դաւաճանել ալ ուզեցին. ու երբ ծերունի Արշակունին փախաւ յեկեղեաց գաւառ, « զինի նորա զնալին մանաւանդ ազատքն Սիւնեաց, որք առաւել ճրամանակատարք Շապուր լինէին, վասն աշխարհին իւրեանց խաղաղական մնալը. յորոց և խոցեալ լինի թագաւորն, որպէս թէ յանգէտս ուստեք դիպեալ պատահեաց նետն » :

Անոնց համախոհ չէր՝ մեծին Տրդատայ որդւոյն ժամանակի Սիւնեաց նահապետն Վաղինակ, Խոսրովու սիրելին, որովմ կնութեան տուաւ Բակոյր Աղձնեաց ապստամբ բզեշխն պալանելոյ մատաղ դուստրը, և անոր ձեռքին հետ նաեւ Աղձնեաց տունը. և անուանեց զնա բդեաշխ, և պայազատ տան նորա. Ժառանգն ըստմացաւ, և հանդերձ աշխարհաւն և ամենայն ուժովն կայր բդեաշխ Վաղինակ ի ծառայութեան արքային հանապազօր. մինչև որ վրան ժամանակ անցնելէն ետքը՝ դարձաւ ժառանգութիւնն ի Խիշա որդի Բակոյր, որ ազգատոհմին կոտորածէն ազատած էր. Վաղինակայ որդին էր հաւանաբար Անդովի իշխան Սիւնեաց, որ այլոց հետ ընկերեց սրբոյն Ներսէսի մինչ ի կեսարիս՝ եպիսկոպոսական ձեռնադրութեանն համար, ու Արշակայ երկրորդի ատեն՝ այլ և այլ գիպուածոց մէջ նշանաւոր հանգիսացաւ. ու յաշորդեց զՎաղինակ նաեւ յիշխանութեան Աղձնեաց. և կ'աւանդի թէ անոր սահմանակից Տիգրանակերտ կամ Ամիգ քաղաքին ի Շապուր Պարսից արքայէ պաշարուած ատեն, ինքն Անդովի քաղաքապետ էր, և իսկերիմ թշնամութեամբ առջի բերան դէմ կեցաւ. և երբ մեծ եղեռնագործութեամբ Արշակ կին առաւ իր գեղանի դուստրը զՓառանձեմ, գաւաճանելով անոր ամուսինը զԳնեւ զեղբորորդին իւր, Շապուհ՝ Արշակայ հաւատարմութիւնը վաստընելու դիտմամբ կ'ուզէր իր դուստրը անոր կնութեան տալ. կասկածելով հայրն ընդ անարգանս գտտերն թագուհւոյ, խորամանկութեամբ և ոսկւով կաշառեց երկու թագաւորներուն հաւատարմիքը, ու զանոնք իրարմէ զտոնելով թշնամութիւն և պատերազմ գրգռեց մէջերնին, որով փնասեցաւ նաեւ աշխարհն չայոց. Բայց այլ պատմիչք (Սիւնեաց և Աղուանից), Անդովայ թշնամութեան, — եթէ նոյն անձն է մեր յիշածին հետ, —

ուրիշ պատճառ կու տան, սեգ և խրոխա բարուցը նշանակ: Զի երբ Շապուհ
Թագաւոր, Արշակայ գերութենէն ետքը քննեց, կ'ըսեն, Հայոց խախարարական

Խախարճան ի վերին կզմուտ.

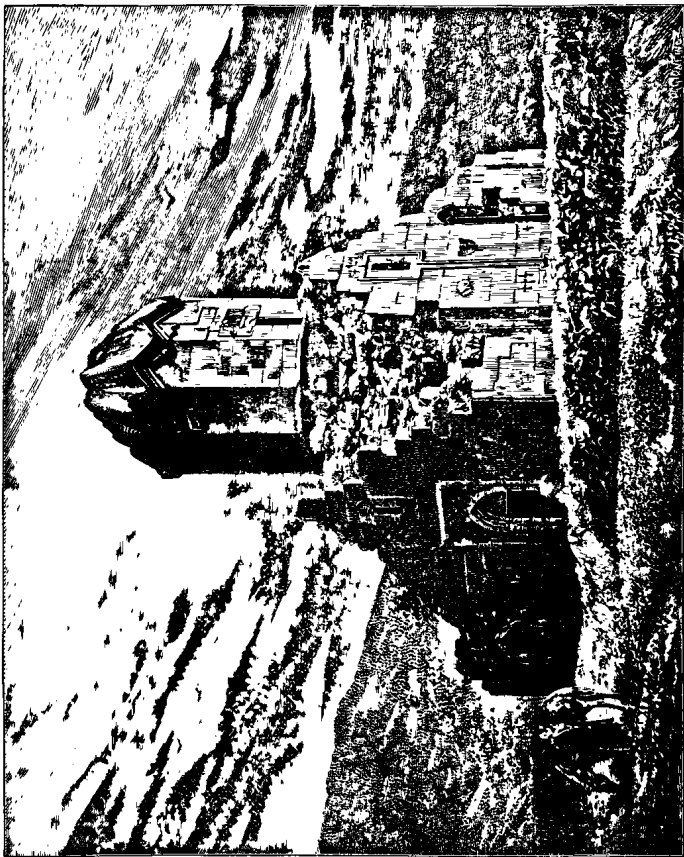
իշխանութեան բարձից կարգը, ըստ գրոց Աբաթանգեղեայ, հրամայեց Անդովկայ որ խնջից աստե՛ն չորեքտասներորդ գահը նստի. « և նա հպարտացեալ ոչ ինչ քաջակեաց, և զգացուցին թագաւորին վասն այնր. ոչինչ փղթ լինէր նմա »: Ու երբ նայն միջոցներուն խաղբր կ'արշաւէին ի սահմանս Պարսից, և Շապուհ իր ձեռքին և իշխանութեան տակն եղող ամէն ազգերէ զօրք կը ժողվէր, չայոց իշխանաց և զօրաց հետ՝ թշնամեաց վրայ կը վազէր, գրեթէ թափաւր թողլով զաթոռանիստն զՏիգրան, յանգուգն կամ յուսահատ վրէժխնդրութեան խորհուրդ երկնեց Անդովկ, ու արքունի բանակէն բաժնուելով « զօրքն իւրովք՝ հազար ութսուն (կամ հազար եօթն հարիւր) արամբ, ժիր և քաջագնաց երկվարօք հասանէր ի Տիգրան, և զօրսն թաքուցանէր արտաքոյ քաղաքին. (և ապա մուծեալ ի ներքս),... առին զգանձ ոսկոյ և արծաթոյ անհամար, և գոհարս ականց պատուականաց, և զաւարն բազմագին, և զոր ինչ բառնալն կարացին ի թագաւորական տանն և յամենայն մեծամեծաց տանց՝ աւար առեալ յոյժ անբաւ. ժողովէ զամենայն ի Բաղաբերդ, և զամենայն գաւառացն իւր գարմանս անասնոց այրել հրամայէր. և զոր ինչ ուտելի է մարդոյ՝ ի բերդն հաւաքեալ, և զէն, օճառս, կազմածս հեծեւոց, և տուեալ հրաման Անդովկայ՝ ամենայն Սիւնեաց փախել, և զսուռնս և զհամբարս այրել... ջրուէցան ընդ ամենայն երկիր. և ոչ որ իշխէր զանուն Սիւնեաց ասեւ և զքսան և զհինգ տարի՝ ապալէր անմարդ կայր երկիրն այն, Ապա եկեալ Շապուհ... լի ցասմամբ ետ ամենայն զօրացն հրաման՝ ելանել ի Սիւնիս, գերել զխօսուն և զանասուն, և եկեալ ոչ ինչ գաւանէն... (և ոչ կարելով առնուլ զամուրն Բաղաբերդ, ստիպէին) շուրջ զամրոցան աւերել: Յայնժամ Անդովկայ պարտադրդ գտեալ ժամ, թողու զբերդն. և մեծ աւարովքն անցանէ յաշխարհն Հռովմայեցոց. և անդ մեծագոյն առեալ պատիւ՝ անդէն մեռանի »: Իսկ Շապուհ վրէժն հանելու համար՝ հրամայած էր զնեւ յարքունի դրան « սանդ պղնձի, լի մոխրով հնոցի. և որ գայրն ի տեղին յայն՝ կոփէր ի նմա և ասէր. Սիւնեաց տէրութիւնն ընդ այս մոխիր ի վայր լիցի, և կեանք և խորհուրդ »: Սակայն այն սանդն ու վրէժը վերցուց Անդովկայ որդիք, « սոստատարան և * գիրտունս պերճապաճոյճն և գեղանին այն Բաքիկ, գործով գովելի և հաւատով գերազանց ընաւից », ինչպէս կը գրուատէ զնա պատմիչ տոհմին, ի մենամարտի սպաննելով զՀոնն Հոնանգոն, որ զնա ինքն Շապուհ թագաւոր ի կռիւ կը հրաւիրէր. և Շապուհ ի փոխարէն քաջութեանն կը դարձնէր առ Բաքիկ իր աշխարհին տէրութիւնը. « և աւանդէ նմա պատիւ՝ ընդ Բագրատունիս և ընդ Մամիկոնեանս համապատուիլ ** »: Բարեկայ պայազատութեան այս յետին գէպը՝ կը հանգիստի իբր յամի 378:

Մամ՝ իւր յարդրը, Սիւնեաց ազգէն չէր, այլ Գնթունի և Բարեկայ սենեկապետ, ու տարի մը նստու իշխանութեանը գահուն վրայ (399-400). բայց Բուզանդայ խօսքերէն կը թուի թէ ի Սիսական տոհմէն ըլլայ. վասն զի կ'ըսէ, թէ երբ Վարաշ գատայ ապստամբութիւնը նուաճեց Մանուէլ (377-80), և Սիւնեաց մնացորդքը եկան առ նա, « պատանեակք երեք միացեալք ի կոտորածէն Պարսից... և անուանք նոցա՝ միւսմն Բաքիկ, և միւսումն՝ Մամ, միւսումն վլադիմակ. և ընկալաւ զնոսա զօրավարն Մանուէլ, և եղև նոցա օգնական, և դարձ արար նոցա յերկիրն միւս

* Մովս. Կալսեկատ Բ. 4:

** Ստեփ. Օրպելեան. ԺԳ:

նեաց, և կացոյց զԲարիկ ի վերայ երկրին, և զերկուսն եւս ըստ իւրաքանչիւր
չափու. և եր Բարիկ՝ նիզակակից զամենայն աւուրս կենաց նորա »։ Բազաւանայ

Թաւնատի վանք.

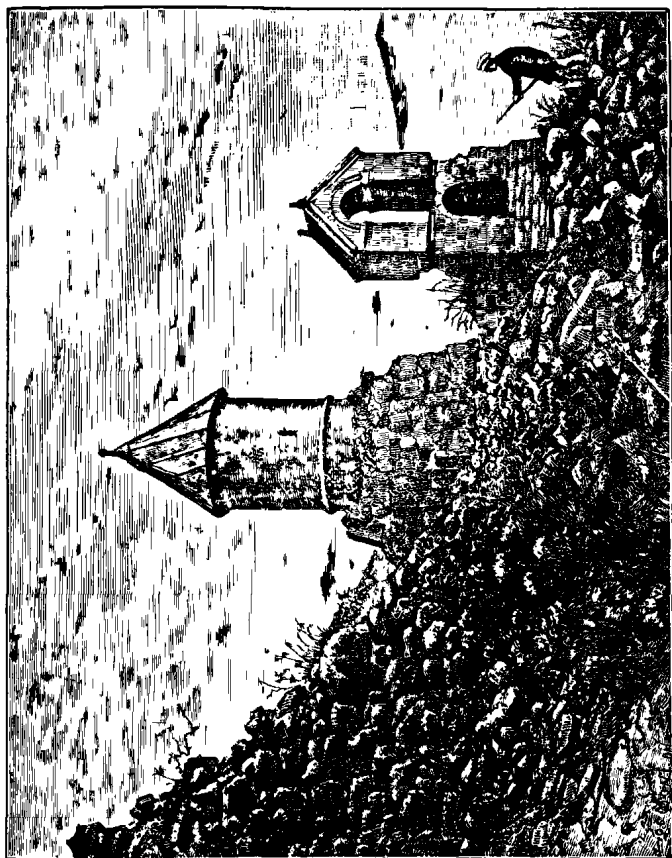
պատերազմին մէջ ալ, ուրացելոյն Մերուժանայ ընդ Մանուէլի մենամարտին
ատեն, երբ ինկաւ յերկվարէն, « Բարիկ տէր գաւառին Սիւնեաց՝ Հասանէր, նի.

զահաւ ի վերուստ ի վայր ի կողմն կարեր ընդ գեախնն, և ոչ կարեր յառնել... և զՄեքուստանայ զգլուխն ի բայ Հասանէին» ։...

..

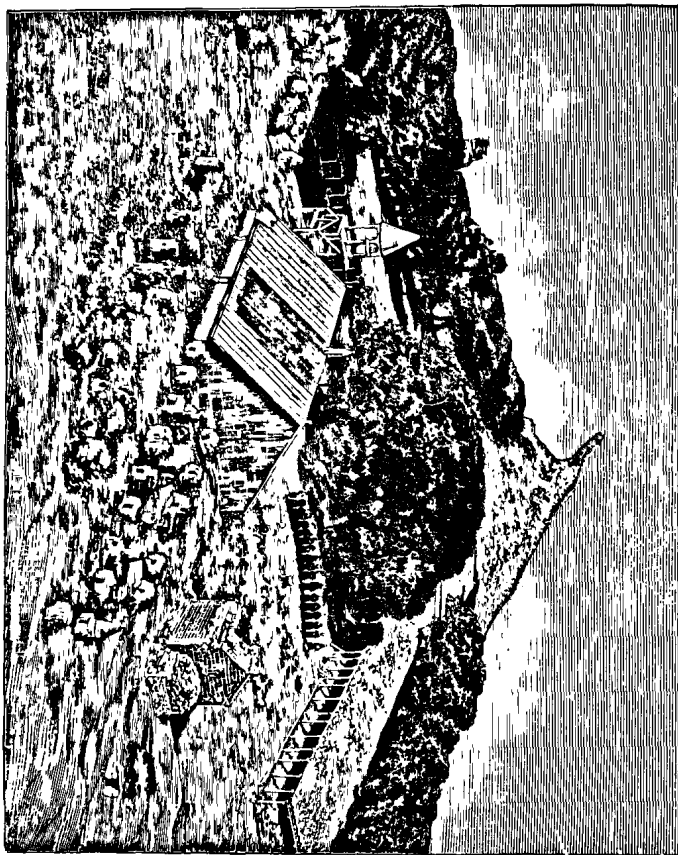
ԶԱմ պայազատեց Բաբկայ եղբայրն Վաղինակ (401-410)։ Նոյն միջոցին մեծ Վարդապետն Մեսրոպոս՝ Հայերէն նորագիւտ գրերն հրատարակելու նպատակաւ կու գար յաշխարհն Սիւնական. « և անդ աստուածասէր Հնազանդութեամբ ընկալեալ զնա իշխանին Սիւնեաց՝ որ էր Վաղինակ անուն, բազում օգնութիւն գտեալ ի նմանէն վասն իրացն առաջի արեկեղցն. մինչև Հասանել նմա բովանդակ ի վերայ սահմանաց Սիւնեաց, և ժողովեալ մանկունս առ ի նիւթ վարդապետութեանն. . ապա և զերկիրն Սիւնեաց գասուք վանականաց ընդ »։ Իրեն յաջորդն եղաւ՝ ձախողակ նշանաւ նշանագոյնն ի տեսար Սիւնեաց, վաստուէրն Վասակ որդի Բաբկայ, կատարեալ, օրինակ սխալեան սխալութեան, թէ լաւութեանց և թէ յուսութեանց մասամբ, ուր առաջինք՝ ծածկեցան ի վերջնոցս, և ուրացելոյ անշնչելի անուամբ կնքեցին։ Իր ժամանակակիցք՝ երկշաղոյն թարգմանիչք մեր, գովութեամբ կը յիշեն զնա. Խորենացի՝ լռելայն, թէ որպիսի փութով և առանց գանգաղէլու զրկեց առ Մեսրոպոս՝ Անանիայ եպիսկոպոսի Հէտ զԲենիամին թարգման, Աղուանից տառերը հնաբերու համար. իսկ Կորիւն կը կոչէ զնա այր « խորիւրդակն, հանձարեղ և յատաշխմաց, շնորհատուր իմաստութեամբն Աստուծոյ՝ բազում ինչ նպատուութիւն ցուցանէր աւետարանագործ վարդապետութեանն, իրիւր որդւոյ առ Հայր՝ Հայատա կու թիւն ցուցալ (Մեսրոպոս), և ծառայեալ ըստ աւետարանին վայելչութեան, մինչ ի վախճան զՀրամայեալն ի գործ բերեր »։ Բայց կրտսեր թարգմանիչք, (Նզդէ և Ղազար) մեծապէս կը դարձնեն իր յետին գործոցը Հէտ նաև առաջին կեանքը և ընթացքը։ Այս ինչ յայտնի է, զի սեգ ու ամբարտաւան բարուց Հէտ միացնելով և զհնարագիտութիւն և հաստատութիւն կամաց, ոչ միայն յաջողեցաւ յաղթել Հակառակորդաց անձին իւրոյ և իշխանութեան, որոց գլուխ էր սեպուհն Սիւնի Վարդգիսան, իր գտարայրը, այլ և աւագութեամբ և պատուով ուրիշ ամէն նախարարներէ վեր բարձրանալով, մարդպան կարգեցաւ բովանդակ աշխարհին, կամ Պարսից թագաւորին երեսփոխան. և ալ ասելի բարձրութեան թէկն անելով, արքունական թագիւ ալ կը մտածէր, կը բազայր պսակել գլուխը, որ միայն կը պակասէր ի լրուսն փառացն յոր արդէն ժամանէր եր. երբ՝ « ըստ կարգի օրինացն արքունի՝ արկանէր զպատուական հանդերձն, զոր ունէր ի թագաւորէն. կապէր և զպատուաժողոսն, և զխոյրն ոսկեղէն գնէր ի վերայ, և զկուս նակուռ ձոյլ ոսկի կամարն ընդելուզեալ մարդարտօք և ակամբք պատուականօք ընդ մէջ իւր անէր, և զգինգան յականջն, և զգումարտակն ի պարանոցին, զսամոյրսն զիթիւամբն, և զամենայն օրէնս պատուոյն զանձամբ արկեալ... Զբեղ և երևելի քան զամենեանս երևէր բազմութեանն »։ Այլ այս ամէն բանէն, ինչպէս և ի պատուոյն և յառաջին գովանի անուանէն, ի սուրբ կրօնիցն և ի կենսաց՝ մերժեցաւ աւարելի կատարածիւն, որ արդէն ծանօթ է մեզ ի պատմութեանց Փարսեցւոյն և Նզդէայ։

Հոս կը գադրեցնենք Սիւնեաց աշխարհի քաղաքական պատմութեան գլոյզն
աւշակը, զոր օրագրին միջոցաւ ուզեցինք ընծայել. թողով որ բանասերք քիչ

Սպիտակաւոր եկեղեցի և Հերմեր.

ատենէն լիովին ընթեռնուան Հեղինակին բուն գրչովն, սրտիւ ու սիրով, իր ՍԻՍԱՅԱՆԻՆ
մէջ, միւս այլ պարծանք ազգային արգի մատենագրութեան:

Մենաստան Մեռանայ.